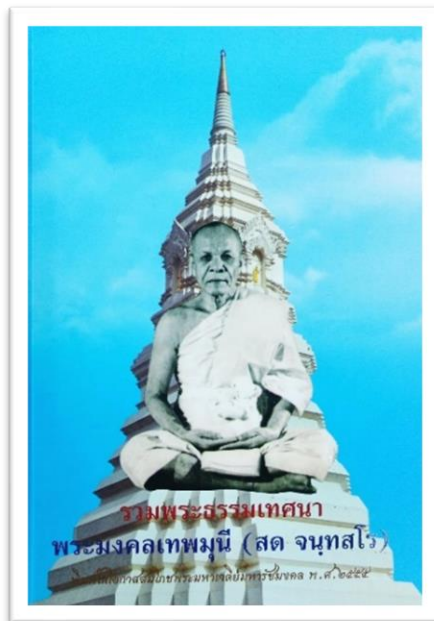

บทวิจารณ์หนังสือ:
รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร)

ชื่อหนังสือ: รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร)

ชื่อผู้แต่ง: พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) นามเดิม สด มีแก้วน้อย ฉายา จนฺทสโร เป็นพระภิกษุในภิกขุสงฆ์ฝ่ายมหานิกายชาวไทย ในบรรดาหมู่ผู้ศรัทธา นับถือมักเรียกท่านด้วยชื่อ “หลวงพ่อดาวดึงส์” เนื่องจากท่านดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี (ปัจจุบันคือ กรุงเทพมหานคร) ท่านเป็นผู้มีชื่อเสียงในฐานะพระวิปัสสนาจารย์ผู้ฟื้นฟู และสืบทอดการปฏิบัติกรรมฐานพุทธาณุตติโบราณ ที่เรียกว่าวิชชาธรรมกาย

ชื่อผู้วิจารณ์: พระมหาธัญญ์สันต์ กิตติสารโร^๑ (Phramaha Thunsun Kittisaro)

๑. บทนำ

หลังจากที่หลวงพ่อดาวดึงส์ได้มรณภาพไปเมื่อ วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๒ หนึ่งในมรดกธรรมของหลวงพ่อดาวดึงส์ที่คณะศิษยานุศิษย์ได้สืบทอดกันมา คือ หนังสือ

^๑ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
Doctor of Buddhism Program, Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya
University, Thailand. Email: thunsun@gmail.com

รวมพระธรรมเทศนาของหลวงพ่ที่ถอดมาจากเทปบันทึกเสียง และได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือมาหลายคราว ปัจจุบันเทปต้นฉบับบางส่วนเกิดชำรุดสูญหายไป ทำให้ต้นฉบับพระธรรมเทศนาของหลวงพ่เหลือไม่มาก บางกัณฑ์ไม่เหลือเทปต้นฉบับแล้ว คงเหลือแต่เนื้อหาที่ได้ถอดเทปไว้เท่านั้น ดังนั้นพระธรรมเทศนาที่เหลืออยู่จึงเป็นมรดกล้ำค่าที่คณะศิษยานุศิษย์ใช้เป็นแหล่งศึกษาธรรมปฏิบัติและรักษาสืบทอดกันมา

หนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมวงคลเทพมณี (สด จนทสโร)” เป็นบันทึกพระธรรมเทศนาของพระมวงคลเทพมณี (สด จนทสโร) หลวงพ่วัดปากน้ำ ที่ท่านได้แสดงไว้ในโอกาสและสถานที่ต่าง ๆ ดำเนินการรวบรวมและจัดทำโดยคณะศิษยานุศิษย์หลวงพ่วัดปากน้ำ โดยพระวิชัย วิชโย และญาติมิตรผู้มีจิตศรัทธาทุกท่าน ในโอกาสสมโภชพระมหาเจดีย์มหารัชมงคล พ.ศ. ๒๕๕๕ พิมพ์ที่ บ. เอกพิมพ์ไท จำกัด กรุงเทพฯ หมายเลข ISBN: ๙๗๘-๙๗๔-๗๕๓๑-๖๓-๓ จำนวน ๙๖๙ หน้า

ธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแบ่งได้เป็น ๓ ประเภท คือ ปรีชาปฏิบัติ ปฏิเวธ หนังสือธรรมะที่ปรากฏอยู่โดยทั่วไปนั้น เป็นหนังสือด้านปรีชาธรรมโดยส่วนมาก หนังสือด้านปฏิบัติธรรมเป็นส่วนน้อย ส่วนหนังสือด้านปฏิเวธธรรมมีน้อยกว่าน้อย ในบรรดาหนังสือด้านปฏิเวธธรรมที่มีน้อยกว่าน้อยนั้น ส่วนใหญ่ก็มักจะเขียนโดยนักปรีชาธรรม คือเขียนจากความรู้ที่เกิดจากการรวบรวม เรียบเรียง วิเคราะห์เนื้อหาข้อมูลจากคัมภีร์หรือตำรา หาใช่ความรู้ที่เป็นผลอันเกิดจากการปฏิบัติโดยตรงไม่ มีเพียงส่วนน้อยที่เขียนขึ้นมาจากความรู้ อันเป็นผลที่เกิดจากธรรมปฏิบัติโดยตรง ดังนั้นหนังสือธรรมะด้านปฏิเวธธรรมที่เขียนจากความรู้อันเป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมจึงนับว่ามีคุณค่าอย่างมากและหาได้ยากอย่างยิ่ง เป็นหนังสือที่ชาวพุทธผู้ใฝ่ศึกษาระดมให้ครบทั้งด้านปรีชาปฏิบัติ ปฏิเวธ ควรจะต้องศึกษาให้ได้ ในบรรดาหนังสือธรรมะด้านปฏิเวธธรรมที่มีคุณค่าและหาได้ยากอย่างยั้งนี้ หนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมวงคลเทพมณี (สด จนทสโร)” เป็นหนึ่งในนั้น

๒. โครงสร้างหนังสือ

หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาสำคัญอยู่ ๓ ส่วน ได้แก่ ๑) อัตชีวประวัติของหลวงพ่วัดปากน้ำ ๒) พระธรรมเทศนา ๖๗ กัณฑ์ ๓) โอวาทในวาระต่าง ๆ แต่เนื้อหาส่วนใหญ่กว่า ๙๐ % เป็นส่วนที่ ๒ คือ พระธรรมเทศนา ๖๗ กัณฑ์ เนื้อหาในหนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมวงคลเทพมณี (สด จนทสโร)” มีประเด็นนำเสนอ ดังนี้

๒.๑ จำนวนพระธรรมเทศนา

หนังสือเล่มนี้เนื้อหาหลัก คือ พระธรรมเทศนาของหลวงพ่วัดปากน้ำ เริ่มตั้งแต่หน้าที่ ๑๕ ถึงหน้า ๘๗๗ รวม ๘๖๔ หน้า รายนามพระธรรมเทศนา ๖๗ กัณฑ์ ได้แก่

๑. พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ
๒. โพธิปักขิยธรรมกถา อริยอัฏฐังคิกมรรค
๓. รตนัตถกมนปณามคคาถา
๔. อาทิตตปริยายสูตร
๕. สิ่งที่เป็นเกาะเป็นที่พึ่งของตน
๖. สังคหวัตถุ
๗. มงคลกถา
๘. ประปรมัตถ์: อุกุศลจิต
๙. เบญจขันธ์
๑๐. ขั้น ๕ เป็นภาระอันหนัก
๑๑. การวาทิกถา
๑๒. ธรรมรักษาผู้ประพฤติธรรม
๑๓. ธรรมนิยามสูตร
๑๔. เขมาเขมสรณาคมน์
๑๕. ติลักขณาติคาถา
๑๖. ปัจฉิมวาจา
๑๗. ศิลเบื้องต่ำและศิลปะื้องสูง
๑๘. สมานีเบื้องต่ำและสมานีเบื้องสูง
๑๙. โอวาทปาฏิโมกข์
๒๐. ศิลทั้ง ๓ ประการ
๒๑. อริยธรรมาถา
๒๒. อุทานคาถา
๒๓. ปัพพโตปมาคาถา
๒๔. ติลักขณาติคาถา
๒๕. เกณียานุโมทนาคาถา
๒๖. มงคลสูตร (๑)
๒๗. มงคลสูตร (๒)
๒๘. รัตนสูตร: พุทธรัตนะ
๒๙. ภัตตานุโมทนาคาถา (๑)
๓๐. ภัตตานุโมทนาคาถา (๒)
๓๑. รัตนสูตร (๑)
๓๒. รัตนสูตร (๒)
๓๓. กรณียเมตตสูตร
๓๔. กรณียเมตตสูตร (ต่อ)
๓๕. ขันธปริตร
๓๖. ธัมมคคสูตร
๓๗. โพชฌงค์ปริตร
๓๘. ปกิณกเทศนา
๓๙. สัจจกิริยาคาถา
๔๐. สังวรคาถา
๔๑. ติลักขณาติคาถา
๔๒. ติลักขณาติคาถา (ต่อ)
๔๓. สุขที่สัตว์ปรารถนาจะพึงได้
๔๔. สติปัฏฐานสูตร
๔๕. มหาสติปัฏฐานสูตร
๔๖. โอวาทปาฏิโมกข์
๔๗. พุทธโอวาท
๔๘. ธรรมทั้งหลายเกิดแต่เหตุ
๔๙. การแสดงศีล (สิลุตเทศ)
๕๐. ปกิณกะ
๕๑. ของที่ได้โดยยาก
๕๒. ภัตตานุโมทนาคาถา
๕๓. พระพุทธภาษิต: ความไม่ประมาท
๕๔. อริยทรัพย์
๕๕. พุทธอุทานคาถา
๕๖. การย่อนสกลพุทธศาสนาซึ่งมีมาใน
โอวาทปาฏิโมกข์
๕๗. สังคหวัตถุ
๕๘. ัมมจักกัปปวัตตนสูตร
๕๙. อนุมุทนาคาถา
๖๐. ภัตตานุโมทนาคาถา
๖๑. อริยคาถา
๖๒. ภารสูตรกถา
๖๓. ทานวัตถุ - ฉากหลัง
๖๔. รัตนะ
๖๕. โอวาทปาฏิโมกข์
๖๖. หิริโอตตปปะ (๑)
๖๗. หิริโอตตปปะ (๒)

๒.๒ ลักษณะการแสดงธรรม

พระธรรมเทศนาทั้ง ๖๗ กัณฑ์ที่รวบรวมนำมาแสดงในหนังสือเล่มนี้ แต่ละกัณฑ์มีลักษณะการแสดงที่เหมือนกัน คือ ทุกกัณฑ์จะประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน ได้แก่

๑) **บทตั้ง** ได้แก่ พระบาลี โดยจะยกบทพระบาลีจากพระพุทธพจน์ พระไตรปิฎก พระสูตร ฯลฯ ขึ้นมาเป็นบทตั้ง เช่น ในพระธรรมเทศนากัณฑ์ที่ ๑ ได้ยกบทสรรเสริญพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ขึ้นมาเป็นบทตั้งว่า “นโม ตสฺส ... (๓ จบ) อิติปิโส ภควา ... สุวากขาโต ภควตา ธมฺโม ... สุปฺภิบนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ...” เป็นต้น

๒) **บทแปลและอธิบายบาลี** เมื่อท่านได้ยกพระบาลีขึ้นมาเป็นบทตั้งแล้ว จากนั้นจึงได้แสดงคำแปลและคำอธิบายพระบาลีอันเป็นบทตั้งนั้นทีละบท ๆ ไล่เรียงกันไปจนหมด เป็นการอธิบายโดยนัยแห่งปริยัติ นำเนื้อหามาจากคัมภีร์ หรือตำราต่าง ๆ เช่น ในพระธรรมเทศนากัณฑ์ที่ ๑ ได้อธิบายบทตั้งว่า “**อรหํ** เป็นเนमितถนาม เกิดขึ้นเองพร้อมกับที่พระองค์บรรลुพระโพธิญาณ ...” เป็นต้น

๓) **บทบรรยายธรรมะ** ทั้งภาคปฏิบัติและปฏิเวธ เมื่อท่านได้อธิบายตามนัยแห่งปริยัติแล้ว จึงได้อรรถาธิบายทั้งภาคปฏิบัติ คือ แนวทางการเจริญสมาธิภาวนาตามที่ท่านฝึกฝนมา และภาคปฏิเวธ คือ ผลที่เกิดจากการปฏิบัติ อันเป็นประสบการณ์จากการเจริญภาวนาที่เกิดกับตัวท่านเอง เช่น ในพระธรรมเทศนากัณฑ์ที่ ๒ เรื่องรตตณตตยคณนปณามคาถา ได้แสดงพระธรรมเทศนาโดยนัยแห่งปฏิบัติและปฏิเวธในเรื่องสติปัฏฐานว่า “กายสังขารสงบ คือ ลมหายใจหยุด วจีสังขารสงบ คือ ความตรึงตรองหยุด จิตสังขารสงบ คือ ใจหยุด เมื่อสังขารทั้ง ๓ หยุดถูกส่วนเข้า เรียกว่า **กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน** เมื่อสังขารสงบมีความสุขเกิดขึ้นเรียกว่า **เวทนानุปัสสนาสติปัฏฐาน** จิตคิดว่าเป็นสุขเรียกว่า **จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน** เมื่อสติปัฏฐานทั้ง ๓ ถูกส่วนพร้อมกันเข้าเกิดเป็นดวงใสเรียกว่า **ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน** ดวงนี้บางท่านเรียกว่า พระธรรมดวงแก้ว โบราณใช้แปลในมูลกัจจายว่า ‘ปฐมมรรค’”^๒

๒.๓ แผนผังแสดงโครงสร้างหนังสือ

เนื้อหาในหนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมวงคลเทพมุนี (สด จนทสโร)” ประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน ได้แก่

๑) **อัตชีวประวัติ พระมวงคลเทพมุนี (สด จนทสโร) หลวงพ่อวัดปากน้ำ** เป็นเรื่องราวของหลวงพ่อวัดปากน้ำ ตั้งแต่ชาติภูมิของท่าน ชีวิตในวัยเด็ก วัยทำงาน การตั้งมโน

^๒ พระธรรมเทศนาเรื่อง “รตตณตตยคณนปณามคาถา”. (คณะศิษยานุศิษย์หลวงพ่อวัดปากน้ำ, รวมพระธรรมเทศนา พระมวงคลเทพมุนี (สด จนทสโร), (กรุงเทพฯ: เอกพิมพ์ไท, ๒๕๕๕), หน้า ๖๙).

ปณิธานบวชตลอดชีวิต จนกระทั่งได้บวชเป็นพระภิกษุ ศึกษาพระปริยัติธรรมและได้ปฏิบัติธรรมจนกระทั่งเข้าถึงพระธรรมกายภายใน ทั้งหมดเป็นเนื้อหาแบบสรุปพอสังเขป จำนวน ๔ หน้า

๒) **พระธรรมเทศนา ๖๗ กัณฑ์** เป็นเนื้อหาส่วนใหญ่ของหนังสือ แต่ละกัณฑ์มีความยาวของเนื้อหาไม่เท่ากัน กัณฑ์ที่มีเนื้อหายาว (มากกว่า ๒๐ หน้า) ได้แก่ กัณฑ์ที่ ๑ เรื่อง “พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ” กัณฑ์ที่ ๕๒ เรื่อง “ภัตตานุโมกธา” และกัณฑ์ที่ ๖๔ เรื่อง “รัตนะ” ส่วนกัณฑ์ที่มีเนื้อหาสั้น (น้อยกว่า ๑๐ หน้า) ได้แก่ กัณฑ์ที่ ๒ เรื่อง “โพธิปักขิยธรรมมกกา อริยอัฏฐังคิกมรรค” กัณฑ์ที่ ๓๖ เรื่อง “ธัมมคสูตร” และกัณฑ์ที่ ๖๒ เรื่อง “ภาารสูตรตถกธา” ส่วนกัณฑ์ที่เหลือมีเนื้อหายาวปกติ ๑๐-๒๐ หน้า ถึงอย่างนั้นแต่ละกัณฑ์ไม่ว่าสั้นหรือยาว จะประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน คือ บทตั้ง (พระบาลี) บทแปล และอธิบายบาลี บทบรรยายธรรมะ ดังที่ได้นำเสนอผ่านมาแล้วทั้งสิ้น

๓) **โอวาทในวาระต่าง ๆ** เป็นการรวบรวมโอวาทคำสอนของหลวงพ่อดปากน้ำเนื่องในโอกาสต่าง ๆ มีจำนวน ๘ เรื่อง ได้แก่

๑. พระของขวัญ
๒. โอวาทแสดงแก่พระภิกษุสามเณรในพระอุโบสถ
๓. โอวาทแสดงในวันคล้ายวันเกิดหลวงพ่อด
๔. โอวาทหลวงพ่อด สิ่งที่เป็นเกาะเป็นที่พึ่งของตน
๕. โอวาทสุดท้าย ไม่ประมาทเป็นตัวไม่ตาย
๖. หลักการเจริญภาวนา สมถวิปัสสนากรรมฐาน
๗. วิธีเจริญภาวนา
๘. คติธรรมของพระเดชพระคุณพระมงคลเทพมุนี

เนื้อหาในหนังสือนำมาแสดงเป็นแผนผังได้ดังนี้

๑. อัดชีวประวัติ หลวงพ่อดปากน้ำ

๒. พระธรรมเทศนา ๖๗ กัณฑ์

พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ

เนื้อหา ๓ ส่วน

ในธรรมเทศนา ๖๗ กัณฑ์

๑.

บทตั้ง

พระพุทธพจน์, พระวินัย, พระสูตร, พระอภิธรรม

โพธิปักขิยธรรมกถา: อริยอัฏฐังคิกมรรค รัตนัตถกมนปณามคาถา อาทิตตปริยายสูตร ฯลฯ ๓. โอวาทในวาระต่าง ๆ โอวาทแสดงแก่พระภิกษุในพระอุโบสถ โอวาทแสดงในวันคล้ายวันเกิด โอวาทครั้งสุดท้าย คติธรรมพระเดชพระคุณพระมงคลเทพมุนี ฯลฯ	๒. บทแปลและอธิบายบาลี ตามแนวพระไตรปิฎกและคัมภีร์บาลี ๓. บทบรรยายธรรมะ ภาคปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ
---	---

๓. บทวิจารณ์

๓.๑ จุดเด่น

ผู้วิจารณ์นำเสนอจุดเด่นของหนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนทสโร)” เป็นคุณค่า ๓ ประการ ดังนี้

๓.๑.๑ คุณค่าต่อการศึกษาด้านปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ

ธรรมะในพระพุทธศาสนาแบ่งได้เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ๑) ปริยัติธรรม ๒) ปฏิบัติธรรม ๓) ปฏิเวธธรรม^๓ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ที่สมบูรณ์พร้อมทั้งปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิเวธธรรม ดังนั้นธรรมะที่พระองค์ทรงนำมาแสดงสั่งสอนย่อมต้องแฝงนัยอันลึกซึ้งทั้งด้านปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธอยู่ด้วย หนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนทสโร)” มีเนื้อหาที่เป็นธรรมะครบทั้ง ๓ ประการซึ่งมีคุณค่าต่อการศึกษาด้านปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ดังนี้

๑) **ด้านปริยัติธรรม** หลวงพ่อนั้นเมื่อบวชแล้วได้มาจำพรรษาแรกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ได้เรียนคัมภีร์มูลกัจจายน์ถึง ๓ จบ เรียนธรรมบทที่ปณีและสารสังคหะ นอกจากนี้ท่านยังไปเรียนพระปริยัติธรรมที่วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร วัดสุทัศน์เทพวรารามราชวรมหาวิหาร วัดสามปลื้ม ท่านได้

^๓ อรรถกถาเจโตสีลสูตร. ม.ม.อ. (ไทย) ๑๘/๑๗๒., อรรถกถาพุทธาคูกสูตร. ม.อ.อ. (ไทย) ๒๒/๒๙๖., อรรถกถาโคตมีสูตร. อง.อ.อ.อ. (ไทย) ๓๗/๔๕๙.

ศึกษาพระปริยัติธรรมจนกระทั่งถึงพรรษาที่ ๑๒^๔ ด้วยความที่ท่านเป็นนักปริยัติ ได้ศึกษาด้านปริยัติมายาวนานนับ ๑๐ ปี ดังนั้นแนวทางการแสดงธรรมในเบื้องต้นแต่ละกัณฑ์ท่านจะยกพระบาลีเป็นบทตั้งทุกครั้งด้วยความระมัดระวังมิให้คลาดเคลื่อน แล้วแปลและอธิบายบทพระบาลีเป็นข้อ ๆ ไปตามแนวคัมภีร์^๕ ทั้งคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ และมีทั้งที่อธิบายโดยนัยแห่งพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ด้วยเหตุนี้พระธรรมเทศนาของท่านจึงนับว่ามีคุณค่าในด้านปริยัติธรรม

๒) **ด้านปฏิบัติธรรม** ขณะที่หลวงพ่อกำลังเรียนคันถธุระในช่วงพรรษาแรก ๆ อยู่ นั้นท่านได้เรียนวิปัสสนาธุระควบคู่ไปด้วยทั้งศึกษาในเบื้องต้นเองจากการอ่านตำรา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรค และไปฝึกกับครูบาอาจารย์ที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้น เช่น เจ้าคุณพระมงคลเทพมุนี (มั่น) อดีตเจ้าอาวาสวัดจักรวรรดิ หลวงพ่อเนียม วัดน้อย จ.สุพรรณบุรี เจ้าคุณสังวรานุวงศ์ (เอี่ยม) วัดราชสิทธิาราม พระครูญาณวิโรจน์ (โป๊) วัดพระเชตุพน พระอาจารย์สิงห์ วัดละครท่า พระอาจารย์ปลื้มวัดเขาใหญ่ จ.กาญจนบุรี เป็นต้น ใครว่าดีที่ไหนท่านพยายามเข้าศึกษากับท่านเหล่านั้น^๖ จนได้รับคำรับรองจากครูบาอาจารย์ทั้งหลายว่าปฏิบัติได้ตามแบบของท่านและชักชวนให้มาเป็นอาจารย์สอนอยู่ด้วยกัน แต่หลวงพ่อยังไม่ได้พอใจจึงค้นคว้ามุ่งปฏิบัติต่อไป จนกระทั่งกลางพรรษาที่ ๑๒ ขณะที่จำพรรษา ณ วัดบางคูเวียง คืบวันเพ็ญเดือน ๑๐ ท่านได้ตั้งสัจฉิฐานว่า “ถ้าเรานั่งลงไปครั้งนี้ ไม่เห็นธรรมที่พระพุทธเจ้าต้องการ เป็นอันไม่ลุกจากที่นั่งจนหมดชีวิต” เมื่อนั่งไปได้ครั้งก่อนคืนจึงได้บรรลุธรรมตามที่ท่านได้นำมาเทศนาสั่งสอน^๗ ในการแสดงพระธรรมเทศนาทุกครั้งหลังจากที่ท่านได้แปลและอธิบายพระบาลีแต่ละบทแล้ว จากนั้นท่านจะขยายความแนะนำแนวทางแห่งการปฏิบัติต่อไป คำสอนและคำอธิบายแนวทางการฝึกปฏิบัติเจริญสมาธิภาวนาอันเป็นความรู้ที่ได้สั่งสมมาจากประสบการณ์การปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังแบบเอาชีวิตเป็นเดิมพันของหลวงพ่อ เป็นความรู้อันทรงคุณค่าและหาได้ยากยิ่ง สามารถนำมาใช้เป็นกำลังใจและเป็นแนวทางในการฝึกฝนอบรมปฏิบัติเจริญสมาธิภาวนาได้อย่างดี ด้วยเหตุนี้พระธรรมเทศนาของท่านจึงนับว่ามีคุณค่าในด้านปฏิบัติธรรม

^๔ วโรพร, ตามรอยพระมงคลเทพมุนี, (กรุงเทพฯ: พงษ์ทองเอนเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๗-๑๔.

^๕ คำนำโดย พระทิพย์ปริญาณ. (พระภาวนาวิริยคุณ (เผด็จ ทัตตชีโว), พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ. (กรุงเทพฯ: นฤมิตร โชล (เพรส) จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗.)

^๖ วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดอกน้ำ, ประวัติหลวงพ่อดอกน้ำและคู่มือสมาธิ, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๙), หน้า ๖๔-๖๕.

^๗ วโรพร, ตามรอยพระมงคลเทพมุนี, หน้า ๘-๙.

๓) **ด้านปฏิเวธธรรม** ในการแสดงพระธรรมเทศนาทุกครั้ง หลวงพ่อมักจะแสดงปฏิเวธธรรม คือ ผลแห่งการปฏิบัติ เป็นลำดับขั้น ๆ ไปตั้งแต่เบื้องต้นจนกระทั่งเบื้องปลาย โดยปฏิเวธธรรมที่ท่านนำมาแสดงนั้นนำมาจากผลแห่งการมุ่งมั่นปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังของท่าน ท่านมีลูกศิษย์มากมายที่ปฏิบัติธรรมได้ผลดีสามารถเป็นพยานการรู้เห็นธรรมของท่านได้ นอกจากนี้ปฏิเวธธรรมที่ท่านนำมาแสดงนั้น ท่านได้นำมาสอบสวนเทียบเคียงกับปฏิเวธธรรมที่บันทึกไว้ในคัมภีร์หรือในพระสูตรสำคัญ ๆ ทั้งหลาย เช่น สติปัฏฐานสูตร ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นต้น การศึกษาความรู้ด้านปฏิเวธธรรมที่บันทึกในคัมภีร์นั้น ถ้าได้ศึกษาเทียบเคียงกับปฏิเวธธรรมที่มาจากผู้ปฏิบัติได้ผลจริงควบคู่ไปด้วย ย่อมเป็นการส่งเสริมทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจได้มากยิ่งขึ้น สิ่งนี้นับว่าเป็นอุปการะคุณอย่างใหญ่หลวงต่อผู้ใคร่ศึกษาพระพุทธศาสนาเชิงวิชาการเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้พระธรรมเทศนาของท่านจึงนับว่ามีคุณค่าในด้านปฏิเวธธรรม

ดังนั้นหนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร)” นับว่าทรงคุณค่าครบถ้วนทั้งทางด้านปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรม ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

๓.๑.๒ คุณค่าแห่งประสบการณ์จากธรรมะภาคปฏิบัติ

นอกเหนือไปจากคัมภีร์ คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส ฯลฯ แล้วหนังสือหรือตำราด้านธรรมะที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันอาจแบ่งตามที่มาของความรู้ได้เป็น ๒ ประเภท คือ ๑) **ความรู้ที่บันทึกในคัมภีร์** คือ ความรู้ที่ได้จากคัมภีร์โดยตรงก็ดี หรือความรู้ที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์จากเนื้อหาในคัมภีร์แล้วสังเคราะห์ออกมาได้เป็นองค์ความรู้ใหม่ก็ดี ความรู้เหล่านี้ล้วนถือเป็นความรู้ในคัมภีร์ สามารถอ้างอิงกลับไปในคัมภีร์ได้โดยตรง อาจเป็นหนังสือหรืองานวิจัยที่เกี่ยวกับเรื่องสมาธิหรือกรรมฐาน^๔ เป็นต้น ๒) **ความรู้จากประสบการณ์ตรง** คือ ความรู้ที่อันเกิดมาจากผลแห่งการปฏิบัติ เป็นความรู้เฉพาะตัวของครูบาอาจารย์ท่านนั้น ๆ ไม่มีในคัมภีร์ หากแต่เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ปฏิบัติธรรม

^๔ ที่เป็นหนังสือ เช่น ไชย ณ พล, พระพุทธเจ้าสอนกรรมฐาน, (กรุงเทพฯ: พลัสเพรส, ม.ป.ป.) หรือหนังสือที่มาจากงานวิจัย เช่น วริยา ชินวรรณ และคณะ, สมาธิในพระไตรปิฎก วิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓) หรืองานวิจัย เช่น พระมหาวุฒิชัย วุฑฒิชโย, “รูปแบบการพัฒนาจิตของสำนักกรรมฐานในสังคมไทย” วิทยานิพนธ์ดุขภูมิตติ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

จนตกผลึกเป็นองค์ความรู้เรื่องแนวทาง วิธีการ ตลอดจนผลแห่งการปฏิบัติธรรม^๙ แม้องค์ความรู้เหล่านี้จะไม่สามารถอ้างอิงกลับไปในคัมภีร์ได้โดยตรงตามตัวอักษรก็จริง แต่ถึงอย่างนั้นก็สามารถเทียบเคียงกันได้ เพราะธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อใครก็ตามปฏิบัติจนเข้าถึงแล้วย่อมสามารถรู้เห็นได้เป็นอย่างดีเดียวกัน ไม่มีความแตกต่าง

พระธรรมเทศนาของหลวงพ่อดอกน้ำในหนังสือเล่มนี้ มีทั้งเนื้อหาที่เป็นความรู้ที่บันทึกในคัมภีร์ สามารถสืบค้นกลับไปยังหลักฐานในคัมภีร์ได้ และเนื้อหาที่เป็นความรู้จากประสบการณ์ตรง อันเป็นปฏิเวธธรรมที่เกิดจากประสบการณ์การปฏิบัติธรรมของท่านเอง ดังนั้นพระธรรมเทศนาของหลวงพ่อดอกน้ำจึงมีคุณค่าแห่งประสบการณ์จากธรรมะภาคปฏิบัติอย่างน้อย ๒ ประการ ได้แก่

๑) เป็นแนวทางการปฏิบัติธรรม วิธีฝึกสมาธิหรือวิธีปฏิบัติธรรมมีบันทึกสอดแทรกอยู่ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง ท่านพุทธโฆษาจารย์ได้รวบรวมวิธีการปฏิบัติธรรมจากพระไตรปิฎกแล้วเรียบเรียงไว้เป็นคัมภีร์ชื่อว่า วิสุทธิมรรค เมื่อประมาณ พ.ศ. ๙๐๐-๑๐๐๐^{๑๐} เป็นคัมภีร์ที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก ปัจจุบันถือได้ว่าเป็นคัมภีร์แม่บทสำหรับการปฏิบัติธรรม^{๑๑} ถึงแม้จะเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเรียบเรียงจัดหมวดหมู่เนื้อหาไว้เป็นอย่างดีก็จริง ถึงอย่างนั้นเมื่อกาลเวลาได้ผ่านมาจนถึงยุคปัจจุบันเนื้อหาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่อาจเป็นเรื่องง่ายสำหรับคนในยุคพันกว่าปีที่แล้ว แต่กลับเป็นเรื่องเข้าใจยากสำหรับคนในยุคปัจจุบัน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะภาษาที่บันทึกเป็นภาษาบาลีแม้แปลออกมาเป็นภาษาไทยก็ยังเป็นลักษณะของภาษาธรรมะมากกว่าภาษาคนทั่วไปก็ดี หรืออาจเป็นเพราะวัฒนธรรมประเพณีตลอดจนสิ่งแวดล้อมในยุคพันกว่าปีที่แล้วกับยุคปัจจุบันมีความแตกต่างกันมาก ทำให้เนื้อหาที่เคยเหมาะสมเข้าใจง่ายสำหรับคนในยุคพันกว่าปีที่แล้ว กลับเป็นเรื่องเข้าใจยากสำหรับคนยุคปัจจุบันก็ดี สิ่งเหล่านี้ทำให้คัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงเป็นเหมือนคัมภีร์ที่อยู่สูงเกินไปสำหรับคนธรรมดา น้อยคนนักที่จะศึกษาแล้วสามารถปฏิบัติตามได้ แต่พระธรรมเทศนา

^๙ หนังสือที่นำข้อมูลมาจากประสบการณ์ตรงของครูบาอาจารย์ เช่น หนังสือที่รจนาโดยพระมหาสีสยาตอที่พระคันธสาราภังค์ยกย่องว่า “เทียบเคียงกับประสบการณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างแท้จริง อธิบายได้ชัดเจนด้วยความเข้าใจจากการปฏิบัติจริง ไม่ใช่เพียงอธิบายตามคัมภีร์อย่างผิวเผิน” เป็นต้น (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), นิพพานกถา, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า [๑๖]., พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พรหมวิหาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า [๑๐]).

^{๑๐} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคิตยวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์), (พระนคร: ไท, ๒๔๖๖), หน้า ๑๑๑.

^{๑๑} คุณาจารย์มหาวิทยาลัทธิมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณกรรมพระพุทธศาสนา, (พระนครศรีอยุธยา: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๕), หน้า ๘๕.

ของหลวงพ่อดำปากน้ำได้นำบทพระบาลีมาเป็นบทตั้ง พร้อมทั้งแปลและอธิบายตามแนวคัมภีร์ต่าง ๆ ซึ่งรวมถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคด้วย จากนั้นจึงแนะนำแนวทางการปฏิบัติ พร้อมทั้งบอกผล คือ ปฏิเวธด้วย การนำภาษาเมื่อพันปีที่แล้วมาใช้กับคนยุคปัจจุบันย่อมทำความเข้าใจได้ยาก แต่พระธรรมเทศนาของหลวงพ่อดำปากน้ำซึ่งเป็นภาษาปัจจุบัน คนยุคปัจจุบันย่อมเข้าใจได้ง่ายกว่า ดังนั้นหนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร)” จึงเป็นธรรมะที่ทันสมัย สามารถใช้เป็นแนวทางการปฏิบัติธรรมได้อย่างดียิ่ง

๒) เป็นกำลังใจต่อการปฏิบัติ ธรรมะที่บันทึกไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกก็ดี คัมภีร์ยุคหลังอย่างอรรถกถา หรือวิสุทธิมรรคก็ดี ล้วนมีอายุนับพันปี เป็นสิ่งที่เข้าใจและเข้าถึงได้ยาก โดยเฉพาะธรรมะในภาคปฏิบัติและปฏิเวธที่ในยุคปัจจุบันมีน้อยคนนักที่จะสามารถปฏิบัติตามจนรู้เห็นตามนั้น และสามารถเป็นพยานแห่งการตรัสรู้ธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเหล่าพระอรหันต์สาวกได้โดยการอ้างอิงจากผลแห่งการปฏิบัติของตน ไม่ใช่อ้างอิงตัวหนังสือในคัมภีร์ ผู้ที่ปฏิบัติจนรู้เห็นตามได้อย่างที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ ย่อมสามารถพูดได้อย่างเต็มปากเต็มคำว่า ธรรมะที่ละเอียดลึกซึ้งทั้งหลาย เช่น นรก-สวรรค์ ชาตินี้-ชาติหน้า บุญ-บาป พระนิพพาน เป็นต้น ไม่ใช่เป็นสิ่งเลื่อนลอย ไม่ใช่มีเฉพาะในคัมภีร์ หรือไม่ใช่เป็นสิ่งที่คนโบราณแต่งขึ้นมาเพื่อขู่ให้คนกลัวบาป หรือล่อให้คนทำบุญ หากแต่เป็นสิ่งที่จริงสามารถรู้เห็นตามได้จริง แม้คนยุคปัจจุบันถ้ามีความเพียรหมั่นปฏิบัติธรรมให้สม่ำเสมอ สักวันเมื่อสะสมบุญบารมีได้มากพอ ย่อมสามารถรู้เห็นตามที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ได้ พระธรรมเทศนาในหนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร)” แสดงให้เห็นว่าท่านได้พากเพียรปฏิบัติธรรมจนสามารถรู้เห็นและเป็นพยานยืนยันการตรัสรู้ธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันต์สาวกทั้งหลายได้ ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันถึงความจริงและดีจริงแห่งธรรมะทั้งภาคปฏิบัติและปฏิเวธ นอกจากนี้ยังสั่งสอนคนอื่นให้เข้าถึงและรู้เห็นตามท่านได้อีกด้วย^{๑๒} สิ่งนี้ย่อมเป็นกำลังใจแก่การปฏิบัติธรรมของเหล่าโยคาวจรได้อย่างดียิ่ง

๓.๑.๓ คุณค่าต่อการศึกษาด้านวิชาการพระพุทธศาสนา

ความรู้ด้านปฏิเวธธรรมที่บันทึกไว้เป็นหลักฐานในคัมภีร์มีความยากต่อการศึกษาให้รู้แจ้ง เพราะปฏิเวธธรรมเป็นนามธรรม ผู้ที่จะรู้แจ้งได้อย่างแท้จริงต้องเข้าถึงแล้วไปรู้เห็นได้ด้วยตนเอง ไม่สามารถรู้และเข้าใจได้ด้วยเพียงการอ่านแล้วคิดวิเคราะห์เอาเองจาก

^{๑๒} ในอัตชีวประวัติของหลวงพ่อดำปากน้ำบันทึกว่า ขณะที่หลวงพ่อดำเผยแผ่สอนธรรมะที่วัดบางปลานันท์ มีผู้ที่ปฏิบัติได้ ๗ ท่าน เป็นพระภิกษุ ๓ รูป คฤหัสถ์ ๔ คน (คณะศิษยานุศิษย์หลวงพ่อดำปากน้ำ, รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร), (กรุงเทพฯ: เอกพิมพ์ไท, ๒๕๕๕), หน้า ๑๒).

ตัวหนังสือในคัมภีร์^{๑๓} ผู้ที่รู้ปฏิเวธธรรมจากเพียงตัวอักษรในคัมภีร์ เปรียบเสมือนนักอ่านแผนที่ศึกษาวิเคราะห์แต่แผนที่ ไม่เคยเดินทางไปสู่สถานที่จริง ย่อมไม่สามารถบอกรายละเอียดนอกเหนือจากข้อมูลที่อยู่ในแผนที่ได้ เมื่อได้ทราบรายละเอียดอื่น ๆ จากผู้ที่เคยเดินทางไปด้วยตนเองแล้ว ย่อมไม่สามารถบอกได้ว่าสิ่งนั้นเป็นเรื่องจริงหรือเท็จประการใด ความรู้ปฏิเวธธรรมในคัมภีร์ก็เช่นกัน ผู้รู้เพียงสิ่งที่บันทึกในตำรา เมื่อได้ยินได้ฟังสิ่งที่อยู่นอกเหนือตำราย่อมไม่อาจตัดสินถูกผิดได้ เพราะความรู้ตนมีจำกัดอยู่แต่เพียงในตำรา คงบอกได้เพียงว่าสิ่งนี้เป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ในตำราเท่านั้น ดังนั้นปฏิเวธธรรมที่เป็นความรู้ในตำรา จึงควรศึกษาเพื่อเป็นแผนที่ตรวจสอบแนวทางแห่งการปฏิบัติเท่านั้น แต่จะใช้เป็นเครื่องตัดสินถูกผิดปฏิเวธธรรมที่เป็นผลอันเกิดจากการปฏิบัติจริงไม่ได้ เว้นเสียแต่ว่าปฏิเวธธรรมอันเป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติจริงนั้น ผิดเพี้ยนไปจากทำนองคลองธรรม เช่น ไม่เป็นไปตามหลักไตรสิกขา หรือนำไปสู่การประกอบบาปอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกรณีเช่นนี้แม้กลายชนทั่วไปก็ย่อมสามารถตัดสินได้เองว่าสิ่งนั้นเป็นมิจฉาทิฎฐิ

ประเด็นถกเถียงทางวิชาการอย่างหนึ่งที่เป็นเรื่องใหญ่และได้รับความนิยมเสมอมา นับพันปีจนถึงปัจจุบันนี้ก็ยังหาบทสรุปไม่ได้ คือเรื่องหลักธรรมในภาคปฏิเวธนั่นเอง ความรู้ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงนำมาแสดงนั้นเป็นปฏิเวธธรรมอันเกิดจากธรรมะที่พระองค์ตรัสรู้แล้วเองโดยชอบ เมื่อนำมาบันทึกเป็นตัวอักษร ผู้ใดที่อาศัยแต่การอ่านแล้วคิดวิเคราะห์เอาเองเพียงอย่างเดียว ไม่ได้ปฏิบัติจนเข้าถึงธรรมภายใน ผู้นั้นย่อมไม่อาจเข้าใจได้โดยประการทั้งปวง ถ้ามีความปรารถนาจะศึกษาก็จำเป็นต้องเจริญภาวนาศึกษาธรรมะภาคปฏิบัติจนเกิดผลคือปฏิเวธ จึงจะรู้เห็นและเข้าใจธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ถูกต้อง แต่ถ้ายังทำไม่ได้เช่นนั้นก็ต้องศึกษาจากคำสอนของครูบาอาจารย์สายปฏิบัติเพิ่มเติม

จะขอยกตัวอย่างในการนำความรู้จากปฏิเวธธรรมในหนังสือเล่มนี้มาศึกษาควบคู่กับปฏิเวธธรรมที่บันทึกในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ตอนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสแก่พระอัญญาโกณฑัญญะว่า “อญฺเณสิ วต โภ โกณฺตณฺโณฯ ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ”^{๑๔} แต่เป็นที่ทราบกันดีว่าพระอัญญาโกณฑัญญะได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันเท่านั้น ต่อเมื่อได้ฟังอนัตตลักขณสูตรในวันถัดมาจึงได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ จึงมีคำถามว่า เมื่อมีพระพุทธรูปรับรองอยู่ว่า “... อิมสุ จตฺตสุ อริยสจฺเจสุ เอวนตปิรวิญญู ทวาทสาการิ ยถาภูตํ ญาณทสสนํ สุวิสุทฺธํ อโหสิ อถาหํ ภิกฺขเว ... อนุตฺตรํ สมมาสมโพธิ

^{๑๓} ดังพระพุทธพจน์ว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ สำหรับหมู่ประชาผู้รู้ نرمด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัย” (มหาขันธกะ. วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๙).

^{๑๔} ธมฺมจกฺกปฺวตฺตนวคฺโค. สัมมา. (บาลี) ๑๙/๑๖๗๓/๕๓๒.

อภิสมพุทโธ ปัจจณฺญาสี๑๕ เมื่อญาณทัสสนะตามความเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ ประการนี้ มีรอบ ๓ อาการ ๑๒ อย่างนี้บริสุทธิตีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงยืนยันว่าเป็นผู้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ...”^{๑๕} แต่เหตุไฉนพระอัญญาโกณฑัญญะได้รู้เห็นตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้วแต่ยังไม่ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ หรือเป็นเพราะญาณทัสสนะของพระอัญญาโกณฑัญญะยังไม่บริสุทธิตี แล้วคำว่ายังไม่บริสุทธิตีนี้มีอธิบายอย่างไร

หนังสือเล่มนี้ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้อย่างน่าสนใจว่า “พระอริยบุคคลบำเพ็ญกิจถูกส่วนเข้าถึงกายภายในตามลำดับ คือ กายมนุษย์ กายทิพย์ กายพรหม กายอรุปรหม ธรรมกาย โคตรภู เอาธรรมกายโคตรภูเข้าฌานพิจารณาอริยสัจ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคในกายมนุษย์ ถูกส่วนเข้าเป็นธรรมกายโสตาบัน เอาธรรมกายโสตาบันเข้าฌานพิจารณาอริยสัจในกายทิพย์ ถูกส่วนเข้าเป็นธรรมกายสกทาคามี เอาธรรมกายสกทาคามีเข้าฌานพิจารณาอริยสัจในกายพรหม ถูกส่วนเข้าเป็นธรรมกายอนาคามี เอาธรรมกายสกทาคามีพิจารณาอริยสัจในกายอรุปรหม ถูกส่วนเข้าเป็นธรรมกายอรหันต์”^{๑๖} จากเนื้อหาตรงนี้ทำให้ทราบว่ายถาภูตญาณทัสสนะในอริยสัจ ๔ อันมีรอบ ๓ อาการ ๑๒ นั้นเกิดหลายรอบ แต่ละรอบทำให้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลขั้นต่าง ๆ นับว่าเป็นเรื่องที่ละเอียดลึกซึ้งเกินกว่าคนธรรมดาทั่วไปที่อาศัยการอ่านตำราเพียงอย่างเดียวจะเข้าใจได้ แต่ในทางวิชาการย่อมไม่สามารถอธิบายโดยใช้ศัพท์แสงเช่นนี้ได้ ดังนั้นหากมีผู้ต้องการอธิบายปฏิเวธธรรมนี้ในเชิงวิชาการ พึงมีสิ่งที่จะต้องทำเพิ่มเติมอีกอย่างน้อย ๓ ประการ คือ ๑) ปรับเนื้อหาโดยใช้ศัพท์แสงทางวิชาการแทน ๒) ประมวลหลักฐานจากเอกสารทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิมาประกอบการอ้างอิง ๓) ตั้งใจปฏิบัติเพื่อให้รู้เห็นได้ตามครูบาอาจารย์เหล่านั้นเพื่อพิสูจน์ด้วยตนเองว่าเป็นจริงตามนั้นหรือไม่

๓.๒ ทักษะของผู้วิจารณ์

การศึกษาพระพุทธศาสนาเพื่อซึ่ถูกซึ่ผิดในเรื่องที่เป็นรูปธรรม มีหลักฐานเชิงประจักษ์ เป็นสิ่งที่สามารถทำได้ เพราะสามารถนำหลักฐานและเหตุผลมานำเสนอโต้แย้งให้เห็นพ้องต้องกันได้ เช่น เรื่องเกี่ยวกับคน สถานที่ เหตุการณ์ ช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ เป็นต้น แต่เรื่องที่เป็นนามธรรม อันเป็นสิ่งที่รู้เห็นได้เฉพาะตนเองเท่านั้น ไม่สามารถถ่ายทอดประสบการณ์ให้ผู้อื่นเห็นประจักษ์ตามได้อย่างตน นอกจากต้องไปรู้เห็นด้วยตนเองเท่านั้น เรื่องอย่างนี้ไม่สามารถศึกษาเพื่อซึ่ถูกซึ่ผิดได้ เช่น เรื่องปฏิเวธธรรมทั้งหลายอันเป็นสภาวะ

^{๑๕} ธรรมจกูปวตตนวโค. สัมมา. (บาลี) ๑๘/๑๖๗๐/๕๓๑.

^{๑๖} พระธรรมเทศนาเรื่อง “พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ”. (คณะศิษยานุศิษย์หลวงพ่อดาวพิกุล, รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร), (กรุงเทพฯ: เอกพิมพ์ไท, ๒๕๕๕), หน้า ๔๒-๔๓).

แห่งการบรรลุลุทธิธรรม เป็นสภาวะของพระพุทธเจ้า เป็นสภาวะของพระอรหันต์ เป็นต้น ดังตัวอย่างเรื่องในอดีตที่ผ่านมา ช่วงที่พระพุทธศาสนาแตกเป็นนิกายต่าง ๆ นั้น (~พ.ศ. ๑๐๐) ^{๑๗} สาเหตุหลักอย่างหนึ่ง คือ การมีความเห็นเรื่องมัตถธรรมที่ไม่ตรงกัน มัตถธรรมเหล่านี้ล้วนเป็นประเด็นในปฏิจจธรรมดั่งที่กล่าวมาแล้วทั้งสิ้น การศึกษาปฏิจจธรรมเชิงปริยัติเพื่อนำมาซึ่งอุกฤษฏ์ความเห็นของตนและผู้อื่น นำมาแต่การทะเลาะเบาะแว้ง หาที่สุดแห่งปัญหาไม่ได้ มีโทษมาก มีคุณน้อย ซึ่งประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาที่ผ่านมาฉบับพันปี แสดงให้เห็นประจักษ์ในเรื่องนี้เป็นอย่างดี การศึกษาปริยัติธรรมในลักษณะที่นำมาซึ่งการทะเลาะแตกแยกย่อมเป็นการศึกษาที่ไม่สร้างสรรค์

การศึกษาปฏิจจธรรมเชิงปริยัติอย่างสร้างสรรค์ควรประกอบด้วยองค์ประกอบอย่างน้อย ๓ ประการ^{๑๘} ได้แก่ ๑) **ศึกษาอดีต** คือ การย้อนไปศึกษาเรื่องราวในอดีตว่ามีข้อถูกต้องและมีข้อผิดพลาดอย่างไรบ้าง แล้วหลีกเลี่ยงข้อที่เคยทำผิดพลาดและต่อยอดทำตามข้อที่ถูกต้อง ดังนั้นการศึกษอดีตก็คือ “การถอดบทเรียน” นั่นเอง ๒) **พิจารณาปัจจุบัน** คือ ศึกษาเหตุการณ์ในปัจจุบันว่าสามารถนำไปเทียบเคียงกับเรื่องราวใดในอดีตได้บ้าง แล้วนำเรื่องราวในอดีตมาเป็นบทเรียนเพื่อไม่ให้กระทำผิดพลาดอย่างในอดีตอีก เพราะเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์มักจะหมุนย้อนกลับมาเสมอ ในโลกนี้ไม่มีอะไรใหม่ ล้วนเป็นเรื่องราวเดิมเพียงแต่เปลี่ยนตัวละครเท่านั้น โดยมีจุดประสงค์สำคัญเพื่อรักษาความสมมาตรสมานสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของชาวพุทธทั่วโลกให้เหมือนดังว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ การพิจารณาปัจจุบันมีหลักการสำคัญ คือ “แสวงจุดร่วม สงวนจุดต่าง” ๓) **สร้างสรรค์อนาคต** คือ การศึกษาว่าจะทำให้พระพุทธศาสนาเป็นคำตอบในทุก ๆ ปัญหาของสังคมได้อย่างไร การทำให้ทั้งชาวพุทธและชาวโลกเห็นความสำคัญของการศึกษาพระพุทธศาสนาในทุก ๆ มิติ ทั้งด้านปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ทั้งเชิงคัมภีร์และเชิงประยุกต์ เป้าหมายเหล่านี้ไม่สามารถทำได้ด้วยองค์กรพระพุทธศาสนาเพียงองค์กรใดองค์กรหนึ่ง หากแต่ต้องอาศัยความใจกว้างร่วมมือกันอย่างจริงจังและจริงใจจากองค์กรพุทธทุกภาคส่วนจึงจะทำเป้าหมายนี้ให้สำเร็จได้ การสร้างสรรค์อนาคตจึงต้องอาศัยความเป็นน้ำ

^{๑๗} พระคัมภีร์ทีปวงศ์ : ตำนานว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป, พิมพ์ครั้งที่ ๒, แปลโดย ปุ้ย แสงฉาย, (กรุงเทพฯ : เอดิสัน เพรส โปรดักส์, ๒๕๕๓) หน้า ๒๙.

^{๑๘} ดูเพิ่มเติม: สุจิตต์ วงษ์เทศ (๒๖ มีนาคม ๒๕๖๑), “สุจิตต์ วงษ์เทศ : เรียนรู้อดีต เข้าใจปัจจุบัน สร้างสรรค์อนาคต”, Matichon Online, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.matichon.co.th/education/religious-cultural/news_891675 [๒๓ พฤษภาคม ๒๕๖๗], ไพรัตน์ แยมโกสม (๑๖ เมษายน ๒๕๕๘), “ประวัติศาสตร์”, MGR Online, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://mgronline.com/daily/detail/9580000043678> [๒๓ พฤษภาคม ๒๕๖๗].

หนึ่งใจเดียวกันของชาวพุทธทั่วโลก ดังคำว่า “พุทธบุตรต้องเป็นหนึ่งเดียวกัน เหมือนดวงตะวันที่มีดวงเดียว”

หนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมงคฺลเทพมุนี (สด จนทสโร)” เป็นหนังสือที่มีเนื้อหาโดยมากกล่าวถึงปฏิเวธธรรมอันเกิดจากการปฏิบัติธรรมของหลวงพ่อดาวกน้ำ ผู้เขียนในฐานะเป็นเพียงผู้ศึกษาเชิงปริยัติจึงไม่ต้องการแสดงทัศนะเชิงเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย ในทำนองที่ถูกขั้วผิด ซึ่งเมื่อวิเคราะห์จนถึงที่สุดแล้วก็ไม่สามารถหาคำตอบสุดท้ายของประเด็นเหล่านี้ได้อยู่ดี คงจะนำมาแต่ประเด็นปัญหาใหม่ ๆ ไม่สิ้นสุด แต่สิ่งที่ผู้วิจารณ์ต้องการเห็น คือ การศึกษาพระพุทธศาสนาเชิงวิชาการอย่างสร้างสรรค์ ดังนั้นในบทวิจารณ์นี้จึงขอเสนอทัศนะเพื่อ “การศึกษาปฏิเวธธรรมเชิงวิชาการอย่างสร้างสรรค์” มี ๓ ประเด็น ดังนี้

๓.๒.๑ ประเภทของพุทธธรรม

ธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแบ่งได้เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ๑) ธรรมะภาคปริยัติ ๒) ธรรมะภาคปฏิบัติ ๓) ธรรมะภาคปฏิเวธ^{๑๙} การศึกษาธรรมะแต่ละประเภท มีรายละเอียดดังนี้

ธรรมะภาคปริยัติ คือธรรมะภาคทฤษฎี สำหรับบรรพชิตนั้นหมายถึงคัมภีร์ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า “คือ การเรียน ๑ นิกาย ๒ นิกาย หรือพระพุทธพจน์ คือ พระไตรปิฎกทั้งหมด ตามสมควรแก่ปัญญาของตนแล้วทรงจำ กล่าว บอกพระพุทธพจน์นั้นชื่อว่าคัมภีร์”^{๒๐} ในการศึกษาภาคปริยัตินี้สิ่งที่ต้องคำนึงอย่างน้อย ๒ ประการ ได้แก่ ความรู้ธรรมะและความเข้าใจธรรมะ ภาษาทางธรรมเรียกว่า อัมมัญญและอัตถัญญ^{๒๑} นอกจากจะต้องรู้ธรรมะแล้วยังต้องรู้ความหมายหรืออธิบายของธรรมะนั้น ๆ ด้วย ดังนั้นธรรมะภาคปริยัติเป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาพึงกำหนดรู้ ซึ่งจะนำไปสู่ปัญญาในระดับที่เรียกว่า “สุดตมยปัญญา” ปัญญาที่เกิดจากการฟัง การศึกษาวิเคราะห์พิจารณา

ธรรมะภาคปฏิบัติ คือธรรมะสำหรับเจริญสมาธิภาวนา สำหรับบรรพชิต หมายถึง วิปัสสนาธุระซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า “การเริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อมไปในอภัพ เจริญวิปัสสนา ด้วยอำนาจการทำต่อเนื่องกันแล้ว ถือเอาอรรถผลของภิกษุผู้มีความประพฤติเบา ยินดีแล้วในเสนาสนะอันสงัด ชื่อว่าวิปัสสนาธุระ”^{๒๒} ในการศึกษา

^{๑๙} อรรถกถาเจติยสูตร. ม.ม.อ. (ไทย) ๑๘/๑๗๒., อรรถกถาพหุชาตูกสูตร. ม.อ.อ. (ไทย) ๒๒/๒๙๖., อรรถกถาโคตมีสูตร. อ.อ.อ. (ไทย) ๓๗/๔๕๙.

^{๒๐} อรรถกถาเรื่องจักขุปาลเถระ. พ.อ.อ. (ไทย) ๔๐/๑๒.

^{๒๑} สังคีตสูตร. ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๓., อัมมัญญสูตร. อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๖๕/๙๑.

^{๒๒} อรรถกถาเรื่องจักขุปาลเถระ. พ.อ.อ. (ไทย) ๔๐/๑๒.

ภาคปฏิบัติจำเป็นต้องอาศัยการลงมือทำจริง ทำจนชำนาญ ทำบ่อย ๆ (ภาวิตา พหุสิกตา) ดังนั้นธรรมชาติของภาคปฏิบัติเป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาพึงเจริญ (ภาวนา) ซึ่งจะนำไปสู่ปัญญาในระดับที่เรียกว่า “จินตามยปัญญา” ปัญญาที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติ

ธรรมชาติของภาวธรรม คือ ธรรมที่เป็นผลอันเกิดจากการลงมือปฏิบัติ เป็นปัจจัยตั้ง จำเป็นต้องปฏิบัติให้รู้เห็นด้วยตนเองต้องอาศัย “การเข้าถึง” ไม่ใช่ “การเข้าใจ” ไม่ใช่เรื่องที่จะสามารถเข้าใจได้ด้วยการศึกษาตำราหรือด้วยการนำตัวอักษรในคัมภีร์มาโต้เถียงกัน ดังนั้นธรรมชาติของภาวธรรมเป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาพึงทำให้แจ้ง ซึ่งจะนำไปสู่ปัญญาในระดับที่เรียกว่า “ภาวนามยปัญญา” ปัญญาที่เกิดจากรู้แจ้งเห็นจริงอันเป็นผลจากการปฏิบัติธรรม

ในอดีตที่พุทธศาสนายุคต้นแตกเป็นนิกายต่าง ๆ เพราะแต่ละนิกายมีมติธรรมต่างกัน สาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้เป็นอย่างนี้ คือ การศึกษาธรรมะภาคปฏิบัติด้วยการพยายามตีความและทำความเข้าใจ (ศึกษาด้วยสุดตมยปัญญา) แทนที่จะศึกษาด้วยการทำให้เข้าถึง (ศึกษาด้วยภาวนามยปัญญา)^{๒๓} ประมาณหลัง พ.ศ. ๑๐๐ เป็นต้นมา พระอรหันต์ที่พระพุทธเจ้าทรงรับรองเริ่มปรินิพพานจนหมด ทำให้ไม่มีพระเถระผู้ที่ยังสงฆมณฑลยอมรับทำหน้าที่ผู้ตัดสินทฤษฎีของคณะสงฆ์แต่ละกลุ่ม^{๒๔} เมื่อเป็นเช่นนี้จึงนำไปสู่ความขัดแย้งจนกระทั่งเกิดการแตกนิกายของคณะสงฆ์ที่มีทฤษฎีต่างกันที่สุดในที่สุด ดังนั้นการศึกษาระบบปฏิบัติด้วยสุดตมยปัญญาต้องอาศัยความระมัดระวังอย่างมาก สิ่งที่ไม่ควรทำ คือ การตีความเกินหลักฐาน เราไม่สามารถเข้าใจสภาวะธรรมที่เป็นโลกุตระได้ด้วยการอ่านตำราแล้วอนุมานหรือคิดวิเคราะห์เอาเองด้วยตรรกศาสตร์หรือศาสตร์อื่นใดได้เลย เพราะสภาวะธรรมอันเป็นโลกุตระพ้นวิสัยการรับรู้ด้วยขันธ ธาตุหรืออายตนะที่เป็นโลกียะอย่างสิ้นเชิง

ปริยัติเป็นเหมือนแผนที่นำทางเพื่อให้ลงมือปฏิบัติได้ถูกต้องและเป็นเหมือนเครื่องมือตัดสินผิด-ถูกของผลแห่งการปฏิบัติคือภาวธรรมก็จริง แต่ธรรมชาติของภาวธรรมอันเป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติเป็นนามธรรม เป็นปัจจัยตั้ง เป็นประสบการณ์ที่รู้ได้จากการลงมือปฏิบัติเท่านั้น ไม่สามารถอ่านตำราแล้วทำการอนุมานหรือเทียบเคียงเอาเองด้วยตรรกะได้ การที่นำความรู้ด้านปริยัติมาเป็นเกณฑ์ตัดสินธรรมะภาวธรรมนั้น จึงเป็นเสมือนดาบ

^{๒๓} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓๓.

^{๒๔} ดังหลักฐานในคราวทำสังคายนาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๑๐๐) ว่า “ครั้งนั้น ท่านพระสัพพามีเป็นพระสังฆเถระทั่วสงฆมณฑล มีพรรษา ๑๒๐ นับแต่อุปสมบทมา เป็นสัททวิหริกของท่านพระอานนท์” (สัตตสติกขันธกะ. วิ.จ. (ไทย) ๗/๖๔๖/๒๗๑) แสดงให้เห็นว่าในยุคนั้นพระสังฆเถระที่ได้รับการยอมรับจากทั่วทั้งสงฆมณฑลมีเหลืออยู่น้อยและสูงวัยมากแล้ว.

สองคม ถ้าติดสินลูกก็เป็นสิ่งที่ตีไป แต่ถ้าติดสินผิดก็จะกลายเป็นเหมือนปลุกมิถุนาให้ตัวเอง ยิ่งถ้าเป็นนักปรีชาที่มีชื่อเสียงมีลูกศิษย์เชื่อถือมากแล้วขึ้นำสังคมด้วยความเข้าใจผิด นับว่ายิ่งเป็นการสร้างอกุศลให้แก่ตัวเองและสังคมมากเป็นเงาตามตัว หนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมวงคเณพมณี (สด จนทสโร)” ประกอบด้วยธรรมะทั้งที่เป็นภาค ปรีชา ปฎิบัติ ปฎิเวร ผู้อ่านพึงศึกษาเนื้อหาแต่ละส่วน ประกอบการพิจารณาอย่างเหมาะสมดังที่ได้นำเสนอมาแล้วเถิด

๓.๒.๒ การศึกษาปฏิเวธธรรม

ปฏิเวธธรรม เป็นผลอันเกิดจากปฏิบัติธรรม ถึงแม้การศึกษาปฏิเวธธรรมที่ดีที่สุดคือการลงปฏิบัติอย่างจริงจังจนกระทั่งเข้าถึงได้ด้วยตนเองก็จริง ถึงอย่างนั้นเราสามารถศึกษาปฏิเวธธรรมได้จาก ๒ แหล่งเป็นอย่างน้อย คือ

๑) **ปฏิเวธธรรมที่บันทึกในคัมภีร์** คือ ความรู้ด้านปฏิเวธที่บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในคัมภีร์ ผู้ศึกษามีสิ่งที่พึงพิจารณาอย่างน้อย ๓ ประการ ได้แก่

(ก) **การศึกษาปฏิเวธธรรมในคัมภีร์** เนื้อหาปฏิเวธธรรมในคัมภีร์นั้นเป็นการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เนื้อหาเหล่านี้ล้วนเป็นภาษาของคนยุคเก่านับพันปีแล้ว ย่อมมีพื้นหลังเป็นจารีตประเพณีวัฒนธรรมในยุคนั้น ยากที่คนยุคปัจจุบันจะเข้าใจได้ ประกอบกับปฏิเวธธรรมเป็นนามธรรมไม่สามารถเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้ด้วยการอ่านแล้วคิดตรึกตรองเอาเอง องค์ประกอบเหล่านี้ล้วนมีส่วนทำให้การศึกษาปฏิเวธธรรมที่บันทึกในคัมภีร์ทำได้ยาก ผู้ศึกษาแม้จะอ่านจนจบท่องจำได้ เชื่อมโยงเนื้อหาแต่ละส่วนได้คล่องแคล่วไม่สะดุด แต่ถ้าไม่ได้รู้เห็นด้วยตนเองย่อมไม่มีวันเข้าใจได้อย่างแท้จริง ดังนั้นผู้ศึกษาพึงตระหนักไว้ในใจว่าปฏิเวธธรรมที่บันทึกในคัมภีร์นั้นศึกษาได้เพียงให้รู้จำเท่านั้น ไม่สามารถศึกษาให้รู้แจ้งได้ คือไม่สามารถใช้ตรรกะการคิดวิเคราะห์เนื้อหาในตำรามาตัดสินถูกผิดสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในตำราได้ หากมีสิ่งใดที่อยู่นอกเหนือจากตำราอันเกินขอบเขตจากการอ่านของตน คงบอกได้แต่เพียงว่าเรื่องนั้นอยู่นอกเหนือตำรา ส่วนความถูกผิดนั้น แต่ละคนต้องตัดสินเอาเองจากการลงมือปฏิบัติ

(ข) **การศึกษาแบบอัตวิสัย** คือ การศึกษาจากคัมภีร์ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นหลักเพียงอย่างเดียวเพื่อให้ทราบภาพุทธปรัชญาของพระพุทธานุชาจารย์นั้น ๆ เป็นอย่างไร โดยจารีตของเถรวาทมักยึดถือคัมภีร์ฝ่ายบาลีเป็นสำคัญเพราะถือว่ามีความเก่าแก่และครบถ้วนกว่าคัมภีร์ฝ่ายสันสกฤต^{๒๕} แต่เมื่อพิจารณาช่วงกำเนิดคัมภีร์หลักฝ่ายบาลี คือ

^{๒๕} ในที่นี้หมายความว่า เนื้อหาของคัมภีร์ฝ่ายบาลีและฝ่ายสันสกฤตแม้จะมีอายุพอกัน แต่ปัจจุบันเนื้อหาในคัมภีร์ฝ่ายสันสกฤตที่เป็นต้นฉบับได้สูญหายไปแล้วโดยส่วนมาก คงเหลือแต่ฉบับที่แปล

พระไตรปิฎก ≈ พ.ศ. ๐-๔๐๐^{๒๖} อรรถกถา ≈ พ.ศ. ๙๕๖ ฎีกา ≈ พ.ศ. ๑๕๘๗ จะเห็นได้ว่าแม้ คัมภีร์หลักของฝ่ายบาลียังมีอายุต่างกันนับพันปี ความรู้ความเข้าใจปฏิเวธธรรมในยุคสมัยที่ต่างกันเป็นพันปีย่อมมีความคลาดเคลื่อนบ้างเป็นธรรมดา เมื่อศึกษาจึงพึงพิจารณาว่า เนื้อหาส่วนที่เป็นพระพุทฺธพจน์และอรหันตพจน์ย่อมเป็นสิ่งที่น่าเชื่อถือ สามารถใช้ยึดเป็นหลักเป็นฐานได้ ส่วนเนื้อหาที่เป็นของพระอรรถกถาจารย์และฎีกาจารย์เกิดขึ้นหลังจาก พุทธกาลนับพันปี เป็นการตีความพระพุทฺธพจน์และอรหันตพจน์มีทั้งที่ตีความแล้ว สอดคล้องกันก็มี ตีความแล้วขัดแย้งกันก็มี ดังนั้นเนื้อหาใดตีความแล้วได้ความ หรือ ตีความแล้วเสียความ เป็นสิ่งที่ผู้อ่านต้องพิจารณาเอาเองอย่างรอบคอบ

(ค) **การศึกษาแบบภววิสัย** คือ การศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์ทุกฝ่าย รวมถึงแหล่งข้อมูลเท่าที่มีทั้งหมดโดยให้น้ำหนักของหลักฐานแต่ละชั้นอย่างเหมาะสม เป็นการศึกษาเพื่อมุ่งหาข้อเท็จจริงในเรื่องนั้น ๆ เป็นสำคัญ คัมภีร์แต่ละฝ่ายย่อมมีเนื้อหา ขัดแย้งกันแน่นอนอย่างไม่ต้องสงสัย^{๒๗} ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งทำให้พระพุทฺธศาสนา แดกเป็น ๑๘ นิกาย ในช่วง พ.ศ. ๑๐๐-๒๐๐ หมายความว่า การตีความปฏิเวธธรรมมีความ ขัดแย้งแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญตั้งแต่ช่วง ๑๐๐ ปีหลังพุทธกาลเป็นต้นมาแล้ว ความ แตกต่างนี้ย่อมบานปลายเพิ่มขึ้นเรื่อยมาตามกาลเวลา ดังนั้นผู้อ่านพึงพิจารณาเนื้อหาที่ กำลังศึกษาให้ถี่ถ้วนในมิติเรื่องชั้นของคัมภีร์ มิติเรื่องฝ่ายแห่งคัมภีร์ และมิติเรื่องเวลา

๒) **ปฏิเวธธรรมที่เข้าถึงเอง** คือ ความรู้ด้านปฏิเวธที่ครูบาอาจารย์นักปฏิบัติธรรม ทั้งหลายถ่ายทอดต่อกันมา ผู้ศึกษามีสิ่งที่พึงพิจารณาอย่างน้อย ๓ ประการ คือ

(ก) **การใช้อ้างอิงเชิงวิชาการ** ปฏิเวธธรรมเป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติ เป็น ปัจจัตตัง เป็นสิ่งรู้เห็นด้วยตนเอง มีแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้นที่สามารถ รับรองอรรถผลแล้วหมู่ภิกษุสงฆ์ทั้งสังฆมณฑลยอมรับตามนั้น แม้แต่พระอรหันต์ทั้งหลายก็

เป็นภาษาอื่น เช่น จีนโบราณ อีเบต เป็นต้น และคัมภีร์ฉบับแปลเหล่านี้ก็ได้มีครบชุดอย่างเช่น พระไตรปิฎกบาลี มิได้หมายความว่าเนื้อหาของคัมภีร์ฝ่ายบาลีเก่าแก่กว่าฝ่ายสันสกฤตอย่างมีนัยสำคัญ

^{๒๖} สังคายนารั้งแรกเมื่อหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน ครั้งที่สอง พ.ศ. ๑๐๐ ครั้งที่สาม พ.ศ. ๒๓๕ และได้จารเป็นตัวอักษรครั้งแรกตอนทำสังคายนาที่เกาะสิงหลเมื่อ พ.ศ. ๔๓๓ ในการทำสังคายนา ทุกครั้งได้มีการเพิ่มเติมเนื้อหาเข้ามาในพระไตรปิฎกทั้งสิ้นมากบ้างน้อยบ้าง ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ของ พระพุทฺธศาสนาในยุคนั้น. (สมเด็จพระวันรัตน์, สังคดียวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, หน้า ๕-๑๒๘).

^{๒๗} ตัวอย่างเช่น คัมภีร์อภิธรรมปิฎกของแต่ละนิกายที่มีปรากฏอยู่มีความแตกต่างกันอย่างเห็น ได้ชัด ในขณะที่หลาย ๆ นิกายกลับมิได้มีคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกเสียด้วยซ้ำ. (พระมหาสมชัย กุศลจิตโต, พุทธศาสนา: นิกายสรวาสติวาท, (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๔๔).

ไม่สามารถรับรองหรือหัตผลเพื่อให้หมู่ภิกษุสงฆ์ทั้งหมดยอมรับได้^{๒๘} ผู้ที่ยังไม่บรรลุคุณวิเศษใด ๆ ศึกษาแต่ตัวหนังสือในตำรา ยังไม่มีเหตุให้กล่าวถึงในประเด็นนี้ ดังนั้นปฎิเวธธรรมที่เข้าถึงเองนี้จึงไม่ได้ความยอมรับในวงกว้าง ไม่สามารถนำมาใช้อ้างอิงในงานเขียนเชิงวิชาการได้โดยส่วนเดียว จำเป็นต้องใช้ปฎิเวธธรรมที่บันทึกในคัมภีร์มาร่วมใช้อ้างอิงด้วย เพราะความรู้ในคัมภีร์ได้รับการยอมรับในวงกว้างมากกว่า ถึงแม้ว่าปฎิเวธธรรมที่เข้าถึงเองจะไม่ค่อยเหมาะต่อการนำมาอ้างอิงเชิงวิชาการนัก แต่ถึงอย่างนั้นก็มีความสำคัญอย่างมากในการใช้เป็นเข็มทิศเพื่อกำหนดทิศทางการศึกษาวิเคราะห์ปฎิเวธธรรมที่บันทึกในคัมภีร์

(ข) **การอธิบายปฎิเวธธรรมของครูบาอาจารย์** ผลการปฏิบัติของครูบาอาจารย์แต่ละท่านย่อมมีคำอธิบายต่างกัน แม้ว่าแต่ละท่านได้เข้าถึงรู้เห็นธรรมะแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหมือนกัน มากน้อยตามส่วนแห่งการปฏิบัติก็ตาม ถึงอย่างนั้นเมื่อแต่ละท่านนำมาเทศนาแสดงต่อลูกศิษย์ย่อมมีถ้อยคำที่กล่าวแตกต่างกันไปบ้าง ทั้งนี้เป็นเพราะความแตกต่างอันเกิดจากการใช้ภาษาของแต่ละท่าน มิใช่เพราะความแตกต่างแห่งธรรมะภายในของท่านเหล่านั้นเลย ลูกศิษย์ที่ยังปฏิบัติเข้าไม่ถึงธรรมะของครูบาอาจารย์ย่อมยังไม่รู้เห็นตามท่าน ได้แต่เพียงท่องจำตามคำสอนของท่าน ไม่สามารถพิจารณาตัดสินธรรมะที่ผิดไปจากตัวอักษรที่ตนเองท่องจำมาได้ เมื่อพบเห็นได้ยินธรรมะของครูบาอาจารย์ท่านอื่นที่มีเนื้อหาต่างจากครูบาอาจารย์ของตน จึงมักจะเกิดความคิดเลยเถิดในทำนองที่ว่าคำสอนเหล่านั้นเป็นสิ่งผิดเพี้ยน เปรียบเหมือนคนลิบคนแม้ทานอาหารอย่างเดียวกันก็จริง แต่เมื่อให้คนทั้งหมดอธิบายรสชาติอาหารกลับอธิบายออกมาได้ไม่เหมือนกัน ต่างกันไปตามแต่สำนวนโวหารของแต่ละคน แต่ผู้ที่ได้ทานย่อมรู้ว่าคำอธิบายอื่นๆ ที่ผิดแผกไปจากคำของตนเป็นสิ่งที่ถูกต้องหรือไม่อย่างไร แต่ผู้ที่ไม่เคยได้ทานอาหารชนิดนั้นได้ฟังแต่คำอธิบายอย่างเดียว ย่อมไม่สามารถตัดสินได้ว่า คำอธิบายที่นอกเหนือจากที่ตนได้ยินได้ฟังมานั้นอันไหนถูกหรือผิดอย่างไร

(ค) **การปฏิบัติบูชา** พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญการปฏิบัติบูชาไว้ว่า “ผู้ใดแล จะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกหรืออุบาสิกาก็ตาม เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นย่อมชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชาตถาคตด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม เพราะเหตุที่นั่นแหละอาณนัท พวกเธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้

^{๒๘} ตัวอย่างเช่น พระจักขุบาลเดินจงกรมหลังฝนตกแล้วเหยียบแมลงตายเป็นอันมาก (อรรถกถาเรื่องจักขุบาลเถระ. ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๒๔) หรือพระปิลินทวัจฉะ มักมีคำพูดติดปากว่า “วสลิ (เจ้าถ้อย)” (อรรถกถาเรื่องพระปิลินทวัจฉเถระ. อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๓๕๘) เป็นต้น ทำให้พระภิกษุทั้งหลายสงสัยว่าผู้มีพฤติกรรมเช่นนี้เป็นพระขีณาสพแน่หรือแล้วจึงรวมกันเข้าไปถามปัญหานี้กับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ไม่เคยปรากฏว่ามีหมู่พระภิกษุรวมกันเข้าไปถามปัญหานี้กับพระอรหันต์รูปใดเลย.

ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ประพฤติตามธรรมอยู่”^{๒๙} ปฏิเวธธรรมที่ครูบาอาจารย์แต่ละท่านได้นำมาเทศนาสั่งสอนล้วนเป็นสิ่งที่ทรงคุณค่าควรแก่การศึกษาพิจารณาให้มาก แต่เมื่อศึกษาแล้วสิ่งที่ควรกระทำต่อไป คือ การมุ่งมั่นปฏิบัติธรรมจนรู้เห็นได้อย่างท่าน เมื่อทำได้如您 ย่อมสามารถเป็นพยานในการเข้าถึงธรรมของท่านได้ ถือว่าเป็นการยกย่องสรรเสริญท่านอย่างแท้จริง อย่างนี้จึงจะนับได้ว่าเป็นผู้ที่บูชาครูบาอาจารย์อย่างแท้จริง หากใช้การนำคำสอนของครูบาอาจารย์มาเปรียบเทียบกัน แล้วกล่าวในท่านองว่าครูบาอาจารย์ของใครดีเด่นกว่าใคร หรือสายนั้นเป็นสมณะ สายนี้เป็นวิปัสสนา ฯลฯ ทั้ง ๆ ที่ผู้พูดเองก็ไม่ได้ความรู้เกินไปกว่าตัวอักษรที่บันทึกไว้ในตำราเลย การแสดงท่าทีหรือการกล่าวแบบนั้นนอกจากจะแสดงให้เห็นว่าตนเองเป็นผู้ที่ปฏิบัติย่อหย่อนแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าไม่ได้รับการสั่งสอนที่ดีจากครูบาอาจารย์อีกด้วย สิ่งนี้ย่อมอาจส่งผลทำให้ครูบาอาจารย์ของตนเสื่อมเสียชื่อเสียงตามไปด้วยก็ได้

ผู้ที่ยังไม่สามารถปฏิบัติจนรู้เห็นธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ต้องการศึกษาปฏิเวธธรรมเชิงทฤษฎีหรือเชิงวิชาการ ควรศึกษาควบคู่กันไปทั้งปฏิเวธธรรมที่บันทึกในคัมภีร์และปฏิเวธธรรมที่เข้าถึงเอง เพื่อนำองค์ความรู้ทั้งสองส่วนมาเสริมกันและกัน หนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมวงคตทพมณี (สด จนทสโร)” มีเนื้อหาธรรมะครบถ้วนทั้งภาคปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ในเนื้อหาส่วนของปฏิเวธธรรมก็มีทั้งปฏิเวธธรรมที่บันทึกในคัมภีร์ เพราะพระเดชพระคุณหลวงพ่อบุญเป็นนักปริยัติ และปฏิเวธธรรมที่เข้าถึงเอง เพราะท่านเป็นนักปฏิบัติด้วย ผู้อ่านพึงศึกษาเนื้อหาแต่ละส่วน ประกอบการพิจารณาอย่างเหมาะสมดังที่ได้นำเสนอมาแล้วเถิด

๓.๒.๓ แนวทางการศึกษาปริยัติธรรม

ในบรรดาธรรมะทั้ง ๓ ประเภท คือ ปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรมนั้น แม้การปฏิบัติจะเป็นประตูนำไปสู่ปฏิเวธอันเป็นแก่นพระพุทธานุศาสนาก็จริง แต่ชาวพุทธทั้งหลายก็ไม่ควรทิ้งการศึกษาปริยัติธรรม เพราะการศึกษาภาคปริยัติเปรียบเหมือนเป็นการวางรากฐานความรู้ทางพระพุทธศาสนาเพื่อนำไปสู่การศึกษาภาคปฏิบัติและปฏิเวธ จนกระทั่งบรรลุคุณวิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งในที่สุด ในคัมภีร์ท่านได้แสดงแนวทางการศึกษาปริยัติธรรมไว้ ๓ ประการ^{๓๐} ได้แก่

๑) **อลคัทธูปมาปริยัติ** ปริยัติเปรียบด้วยงูพิษ คือ เรียนธรรมแล้ว ไม่พิจารณาอรรถแห่งธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา แต่เรียนธรรมเพราะมีเหตุแห่งการโต้แย้งเป็นอาณิสส และมิ

^{๒๙} มหาปริณิพพานสูตร. ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๑๑๒.

^{๓๐} พาหิรินิทานวรรณนา. วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๔๙.

หลักการบนเพื่อว่าอย่างนี้เป็นอานิสงส์ และย่อมไม่ได้รับประโยชน์แห่งธรรมที่พวกกุลบุตรต้องประสงค์เล่าเรียน

๒) **นิสสรณัตถปริยัติ** ปริยัติมีประโยชน์ที่จะออกจากวัฏฏะ คือ เรียนเพราะจำนงอยู่ซึ่งความบริบูรณ์แห่งคุณมีศีลชั้นเป็นต้นนั้นแล เรียนแล้วไม่เรียนเพราะเหตุมีความไต่แย้งเป็นต้น ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขสิ้นกาลนานแก่กุลบุตรเหล่านั้น

๓) **ภณทาคาริกปริยัติ** ปริยัติของท่านผู้ประดุจขุนคลัง คือ พระชีนาสพยอมเรียนปริยัติเพื่อต้องการแก้อันดำรงซึ่งประเพณี เพื่อต้องการตามรักษาซึ่งวงศ์

ธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรม ล้วนมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน เพราะถ้าสิ่งหนึ่งสิ่งใดอันตรธานไปแล้ว ส่วนอื่น ๆ ย่อมอันตรธานตามไปในไม่ช้าเช่นกัน^{๓๑} แต่ปฏิเวธธรรมมีลักษณะเป็นนามธรรม จะรู้เห็นได้จริงจากผลแห่งการปฏิบัติเท่านั้น ถ้าในปัจจุบันที่เรายังไม่สามารถปฏิบัติธรรมจนบรรลุคุณธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นปฏิเวธได้ สิ่งที่เราจะทำได้คือการศึกษากฎในเชิงปริยัติ โดยศึกษาได้จากข้อมูล ๒ แหล่ง คือ ปฏิเวธธรรมที่บันทึกในคัมภีร์และปฏิเวธธรรมที่เข้าถึงเอง แหล่งข้อมูลต่าง ๆ เหล่านี้มีทั้งที่สอดคล้องกันและขัดแย้งกัน ถ้าศึกษาเพื่อมุ่งแสวงหาการโต้เถียงหรือการตัดสินถูกผิด ย่อมเกิดแต่โทษโดยฝ่ายเดียว เพราะประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้เป็นที่ถกเถียงมานานนับพันปีแล้ว แต่ก็ยังหาความสิ้นสุดแห่งปัญหาไม่ได้ มีแต่จะสร้างความแตกแยกให้เกิดขึ้น การศึกษาแบบนี้เป็นการศึกษาแบบอคติทูปมาปริยัติ ปริยัติเปรียบด้วยงูพิษ แต่ถ้าศึกษาปฏิเวธเพื่อวิเคราะห์แยกแยะให้เห็นถึงความเหมือนและความแตกต่างกัน สิ่งใดเหมือนกันก็ร่วมกันยกย่องเชิดชู ส่วนใดแตกต่างกันก็ยกหลักฐานจากทุกฝ่ายมาแสดงอย่างครบถ้วน ไม่ปิดกั้นความคิดเห็นอื่นที่ไม่ตรงกับตนเอง แล้วนำเสนอความคิดเห็นและหลักฐานเชิงวิชาการอย่างระมัดระวังโดยไม่เข้าไปตัดสินถูกผิด แต่ให้เป็นไปเพื่อการนำเสนอหลักฐานอันเป็นข้อเท็จจริงและทัศนะอันเป็นข้อคิดเห็นอย่างครบถ้วนเท่านั้น เช่นนี้นับว่าเป็นการนำเสนอผลงานวิชาการอย่างสร้างสรรค์ แล้วต่างฝ่ายต่างมุ่งปฏิบัติเพื่อพิสูจน์ให้รู้แจ้งเห็นจริงด้วยตัวเองตามกำลังความเพียรของแต่ละคน อย่างนี้ย่อมเป็นการสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้แก่วงการวิชาการพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นคณะสงฆ์ทุกหมู่เหล่าทุกนิกาย การศึกษาแบบนี้เป็นการศึกษาแบบนิสสรณัตถปริยัติ ปริยัติมีประโยชน์ที่จะออกจากวัฏฏะ และภณทาคาริกปริยัติ ปริยัติของท่านผู้ประดุจขุนคลัง

^{๓๑} อรรถกถาพุทธกสูตร. ม.อ.อ. (ไทย) ๒๒/๒๕๖-๒๕๘., อรรถกถาโคตมีสูตร. อ.อ.อ.อ. (ไทย) ๓๗/๔๕๙.

หนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนทสโร)” มีเนื้อหาธรรมะครบถ้วนทั้งภาคปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ แม้ผู้อ่านที่ยังไม่สามารถปฏิบัติจนบรรลุปฏิเวธอันเป็นคุณธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งได้ แต่ก็สามารถศึกษาในเชิงปริยัติธรรมได้ โดยผู้อ่านพึงศึกษาเนื้อหาแต่ละส่วน ประกอบการพิจารณาอย่างเหมาะสมดังที่ได้นำเสนอมาแล้ว เพื่อจะได้เป็นการศึกษาปริยัติธรรมแบบนิสสรณัตถปริยัติ ปริยัติมีประโยชน์ที่จะออกจากวัฏฏะ และภวนาคาริกปริยัติ ปริยัติของท่านผู้ประดุจขุนคลัง ย่อมก่อประโยชน์ให้เกิดแก่พระพุทธศาสนาได้ตามกำลังของแต่ละคน

๔. สรุป

หนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนทสโร)” มีเนื้อหา ๓ ส่วน ได้แก่ ๑) อธิชีวประวัติของหลวงพ่อดปากน้ำ ๒) พระธรรมเทศนา ๖๗ กัณฑ์ ๓) โอวาทของหลวงพ่อดปากน้ำในวาระโอกาสต่าง ๆ โดยเนื้อหาส่วนใหญ่เป็นพระธรรมเทศนาของหลวงพ่อดปากน้ำจำนวน ๖๗ กัณฑ์ แต่ละกัณฑ์ประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน ได้แก่ ๑) บทตั้ง คือ พระบาลีจากพระพุทธพจน์ พระไตรปิฎก พระสูตร ฯลฯ ๒) อธิบายบทบาลี คือ คำแปลและคำอธิบายพระบาลีอันเป็นบทตั้งนั้น เป็นการอธิบายโดยนัยแห่งปริยัติ ๓) บรรยายธรรมะ คือ ธรรมะทั้งภาคปฏิบัติอันเป็นแนวทางการเจริญสมาธิภาวนาตามที่ท่านฝึกฝนมา และภาคปฏิเวธอันเป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติ เป็นประสบการณ์จากการเจริญภาวนาที่เกิดขึ้นกับตัวท่านเอง

หนังสือ “รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนทสโร)” ผู้วิจารณ์นำเสนอจุดเด่นเป็นคุณค่า ๓ ประการ ได้แก่ ๑) คุณค่าต่อการศึกษาด้านปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ๒) คุณค่าแห่งประสบการณ์จากธรรมะภาคปฏิบัติ ๓) คุณค่าต่อการศึกษาด้านวิชาการพระพุทธศาสนา และนำเสนอทัศนะของผู้วิจารณ์ คือ ประเด็นที่ควรพิจารณาควบคู่ไปด้วยกับอ่านหนังสือเล่มนี้เพื่อ “การศึกษาปฏิเวธธรรมเชิงวิชาการอย่างสร้างสรรค์” มี ๓ ประเด็น ได้แก่ ๑) ประเด็นเรื่องประเภทของพุทธธรรม ๒) ประเด็นเรื่องการศึกษาปฏิเวธธรรม และ ๓) ประเด็นเรื่องแนวทางการศึกษาปริยัติธรรม

บรรณานุกรม

- คณะศึกษานิเทศ์หลวงพ่อดำ. รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร). กรุงเทพฯ: เอกพิมพ์ไทย, ๒๕๕๕.
- คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. วรรณกรรมพระพุทธศาสนา. พระนครศรีอยุธยา: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๕.
- ไชย ญ พล. พระพุทธเจ้าสอนกรรมฐาน. กรุงเทพฯ: พลัสเพรส, ม.ป.ป.
- พระคัมภีร์ที่ปวงค์ : ดำเนินว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป. พิมพ์ครั้งที่ ๒. แปลโดย ปู่ แสงฉาย. กรุงเทพฯ : เอ็ดดิสัน เพรส โปรดักส์, ๒๕๕๗.
- พระภาวนาวิริยคุณ (เผด็จ ทัตตชีโว). พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ. กรุงเทพฯ: นฤมิต ไชล (เพรส) จำกัด, ๒๕๔๖.
- พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร). มรดกธรรมของหลวงพ่อดำ (พระมงคลเทพมุนี). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๙.
- พระมหาจุฬาลงกรณ วุฑฺฒิชโย, “รูปแบบการพัฒนาคติของสำนักกรรมฐานในสังคมไทย” วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑).
- พระมหาสมชัย กุศลจิตโต. พุทธศาสนา: นิกายสรวาสติวาท. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). นิพพานกถา. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- _____. พรหมวิหาร. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- ไพรัตน์ แยมโกสุม (๑๖ เมษายน ๒๕๕๘). “ประวัติศาสตร์”. MGR Online. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://mgronline.com/daily/detail/9580000043678> [๒๓ พฤษภาคม ๒๕๖๗].
- มหาวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ (แปล) เล่ม ๑-๔๕. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- _____. พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล เล่ม ๑-๙๑. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- _____. สยามมกุฎราช เทปิฎก เล่ม ๑-๔๕. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- วริยา ชินวรรโณ และคณะ. สมานิในพระไตรปิฎก วิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมานิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

วโรพร. ตามรอยพระมงคลเทพมุนี. กรุงเทพฯ: ฟองทองเอนเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๔๓.
วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดาวทอง. ประวัติ
หลวงพ่อดาวทองและคู่มือสมาธิ. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๙.
สมเด็จพระวันรัตน์. สังคดียวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย. แปลโดย พระ
ยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรนิมิต). พระนคร: ไทย, ๒๕๖๖.
สุจิตต์ วงษ์เทศ (๒๖ มีนาคม ๒๕๖๑). “สุจิตต์ วงษ์เทศ : เรียนรู้อดีต เข้าใจปัจจุบัน
สร้างสรรค์อนาคต”. Matichon Online. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:
https://www.matichon.co.th/education/religious-cultural/news_891675
[๒๓ พฤษภาคม ๒๕๖๗].
เสถียร โพธิ์นันทะ. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๔๓.